

मोहन वैद्यको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

२०६४

- डिजन भट्टराई

मोहन वैद्यको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह
दोस्रो वर्ष दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

डिजन भट्टराई

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर

२०६४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

शोध निर्देशकको मन्तव्य

“मोहन वैद्यको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि शोधार्थी डिजन भट्टराईले मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै लगनशीलतापूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूयाङ्कनका लागि विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति: २०६४ / /

.....
प्रा. राजेन्द्र सुवेदी
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
नेपाली केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको समूह २०६१/०६३ का छात्र डिजन भट्टराईले त्रि.वि., स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनको लागि तयार गर्नुभएको “मोहन वैद्यको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन” शीर्षक शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिद्वारा आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

.....
प्रा. राजेन्द्र सुवेदी

शोधनिर्देशक

.....
प्रा. घनश्याम उपाध्याय

विभागीय प्रमुख

.....
वाह्य परीक्षक

मिति : २०६४ / /

कृतज्ञताज्ञापन

“मोहन वैद्यको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन” शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको प्रयोजनको लागि प्रा. राजेन्द्र सुवेदीज्यूको निर्देशनमा तयार गरेको हुँ । आफ्नो कार्य व्यस्तताका बीच रहेर पनि मलाई यो शोधपत्र तयारीका सन्दर्भमा निर्देशन तथा विविध सल्लाह प्रदान गर्नुहुने गुरुहरूप्रति म आभार व्यक्त गर्दछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न स्वीकृति प्रदान गरी शोधपत्र लेख्ने अवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख तथा नेपाली केन्द्रीय विभागप्रति म कृतज्ञ छु । शोधपत्र तयारीका क्रममा अमूल्य सहयोग गर्नुहुने गुरुहरू गोविन्द्रप्रसाद शर्मा, केशव सुवेदी र अन्य गुरुहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

शोधपत्र तयारीका क्रममा सामग्री सङ्कलनमा सहयोग गर्ने त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, कीर्तिपुर तथा सम्बन्धित सबै सङ्घसंस्था तथा व्यक्तिहरूप्रति आभार व्यक्त गर्नु मैले आफ्नो कर्तव्य ठानेको छु ।

मेरो अध्ययनमा अविरल प्रेम, स्नेह, प्रेरणा र अवसर प्रदान गर्नुहुने मेरा पूजनीय पिता उत्तमराज भट्टराईलाई तथा माता तुलसादेवी भट्टराईप्रति चिरञ्छणी छु । यो शोधपत्र तयारीका क्रममा विभिन्न सहयोग गर्ने मेरो आत्मीय मित्रहरू रामबाबु रिजाल, भरतरोदन साउद, डेनजनी आचार्य र प्यारो भाइ रेवन्त भट्टराईप्रति हार्दिक आभारी छु । कम्प्युटरमा सहयोग गर्नुहुने रेसुङ्गा कम्प्युटर सर्भिस, कीर्तिपुरका मित्र दीपक बस्नेतप्रति पनि कृतज्ञ छु ।

अन्त्यमा, यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सविनय अनुरोधसहित नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुरसमक्ष पेश गर्दछु ।

मिति:

.....
डिजन भट्टराई
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष
रोल नं. ४६
समूह २०६१/०६३
त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

विषयसूची

पृष्ठ सङ्ख्या

परिच्छेद १: परिचय	१-५
१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधार्थीको नाम	१
१.३ विषयपरिचय	१
१.४ शोधकार्यको प्रयोजन	१
१.५ शोधकार्यको समस्या	१
१.६. शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.७ शोधकार्यको औचित्य र उपयोगिता	२
१.८ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.९ सामग्री सङ्कलन	४
१.१० अध्ययनको क्षेत्र र सीमा	४
१.११ अध्ययन विधि	४
१.१२ सैद्धान्तिक ढाँचा र त्यसको प्रयोग	५
१.१३ शोधपत्रको रूपरेखा	५
परिच्छेद २: मोहन वैद्यको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन	६-२५
२.१ वंशज तथा पूर्वज	६
२.२ जन्म	७
२.३ जन्मस्थान	७
२.४ बाल्यकाल	७
२.४.१ बाल्यकालको पर्यावरणीय स्थिति	७
२.४.२ बाल्यकालको पारिवारिक आर्थिक स्थिति	७
२.४.३ बाल्यकालको सांस्कृतिक स्थिति	८
२.४.४ बाल्यकालको राजनैतिक स्थिति	८
२.४.५ बाल्यकालमा भएका क्रियाकलाप	८
२.५ शिक्षादीक्षा	१०
२.५.१ प्रारम्भिक चरणको शिक्षा	१०
२.५.२ विद्यालयस्तरीय शिक्षा	१०
२.५.३ उच्च शिक्षा	११
२.५.४ अनौपचारिक शिक्षा	११

२.६ पारिवारिक अवस्था	१२
२.६.१. विवाहपूर्वको पारिवारिक अवस्था	१२
२.६.२ विवाह	१२
२.६.३ सन्तान	१३
२.७. आजीविका र आर्थिक अवस्था	१३
२.७.१ पेशा	१३
२.७.२ आर्थिक अवस्था	१४
२.८. स्थायी बसोबास	१४
२.९ दिनचर्या	१५
२.१० राजनैतिक जीवन	१५
२.१०.१ राजनीतिक प्रवेश	१५
२.१०.२ कम्युनिष्ट राजनीति	१६
२.११ जेल जीवन	१७
२.१२ साहित्य क्षेत्रमा संलग्नता र कृतिहरू	२०
२.१२.१ साहित्य-समालोचना लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव	२०
२.१२.२ लेखनारम्भ र प्रकाशित कृतिहरू	२०
२.१३ भूमिगत नाम	२१
२.१४ स्वभाव र रुचि	२२
२.१४.१ स्वभाव	२२
२.१४.२ रुचि	२२
२.१५ साहित्यसम्बन्धी दृष्टिकोण	२३
२.१६ समालोचनासम्बन्धी दृष्टिकोण	२४
२.१७ दर्शनसम्बन्धी दृष्टिकोण	२४
२.१८ राजनीतिसम्बन्धी दृष्टिकोण	२४
२.१९ समग्र जीवनसम्बन्धी दृष्टिकोण	२४
२.२० सम्मान तथा पुरस्कार	२५
२.२१ भ्रमण	२५
परिच्छेद ३: मोहन वैद्यका साहित्य तथा समालोचनाको सैद्धान्तिक पक्षको अध्ययन	२६-४७
३.१. पृष्ठभूमि	२६
३.२. मार्क्सवादी दर्शनका आधारभूत मान्यताहरू	२६
३.२.१. द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शन	२७
३.२.२. ऐतिहासिक भौतिकवादी दर्शन	२८

३.३ दर्शन र कला-साहित्यको सम्बन्ध	३०
३.३.१ मार्क्सवादी दर्शन र कला-साहित्यसम्बन्धी मान्यता	३१
३.३.१.१ आर्थिक धरातल र कला-साहित्यको सम्बन्ध	३१
३.३.१.२ आर्थिक आधार र विशिष्ट संरचनाबीच आपसी प्रभाव	३२
३.३.१.३ समाजव्यवस्थामा कला-साहित्यको स्थिति	३२
३.३.१.४ कला-साहित्यको उद्देश्य र आवश्यकता	३३
३.३.१.५ कला-साहित्यको उत्पत्तिसम्बन्धी मान्यता	३४
३.३.१.६ कला-साहित्यको सौन्दर्यबोधसम्बन्धी मान्यता	३५
३.३.१.७ कला-साहित्यको वर्गीय चिन्तनगत मान्यता	३५
३.३.१.८ कला-साहित्यको स्वतन्त्रता र सर्जकको प्रतिबद्धतासम्बन्धी मान्यता	३६
३.३.१.९ कला-साहित्यको विश्वजनीन मान्यता	३७
३.३.१.१० प्रगतिवाद र यौनबीचको सम्बन्ध	३८
३.३.१.११ कला-साहित्यको रूप र अन्तर्वस्तुको संयोजनसम्बन्धी मान्यता	३९
३.४ प्रगतिवादी नेपाली समालोचना र मोहन वैद्यको आगमन	३९
३.४.१. पृष्ठभूमि	३९
३.४.२ नेपाली प्रगतिवादी समालोचनाको विकास परम्परा	४१
३.४.२.१ प्रगतिवादी नेपाली समालोचनाको प्रथम चरण	४१
३.४.२.२ प्रगतिवादी नेपाली समालोचनाको दोस्रो चरण	४२
३.४.२.३ प्रगतिवादी नेपाली समालोचनाको तेस्रो चरण	४३
३.४.२.४ प्रगतिवादी नेपाली समालोचनाको चौथो चरण	४४
३.४.३ नेपाली प्रगतिवादी समालोचनामा मोहन वैद्यको आगमन	४५
३.४.४ मोहन वैद्य (चैतन्य) को समालोचना यात्रा	४५
परिच्छेद ४: मोहन वैद्यका समालोचनाको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन	४८-१३२
४.१ मोहन वैद्यको दर्शन तथा राजनैतिक चिन्तनसम्बन्धी रचनाको विश्लेषण	४८
४.१.१ पृष्ठभूमि	४८
४.१.२ दर्शनसम्बन्धी चिन्तन	४८
४.१.२.१ द्वन्द्वात्मक भौतिकवादसम्बन्धी चिन्तन	४९
४.१.२.२ शून्यवादसम्बन्धी चिन्तन	५०
४.१.२.३ आदर्शवादसम्बन्धी चिन्तन	५०
४.१.२.४ उत्तरआधुनिकतावादी दर्शनसम्बन्धी चिन्तन	५१
४.१.३ सर्वहाराक्रान्ति र मार्क्सवादी धारणासम्बन्धी चिन्तन	५२
४.१.४ मार्क्सवादी चिन्तन र संशोधनवादीप्रतिको अवधारणा	५४

४.१.५	नेपाली कम्युनिष्ट आन्दोलन र यसको कार्यदिशाको सम्बन्धमा	५५
४.१.६	नेपाली समाज र संस्कृतिको विकाससम्बन्धी वैद्यको दृष्टिकोण	५७
४.२	मोहन वैद्यको सौन्दर्यशास्त्रीय दर्शनसम्बन्धी रचनाहरू	५९
४.२.१	विषयप्रवेश	५९
४.२.२	आर्थिक धरातल र कला-साहित्यको सम्बन्धप्रतिको दृष्टिकोण	६१
४.२.३	समाजव्यवस्थामा कला-साहित्यको स्थितिसम्बन्धी दृष्टिकोण	६४
४.२.४	कला-साहित्यको स्रोत र श्रमसम्बन्धी मान्यता	६५
४.२.५	कला-साहित्यको स्वतन्त्रता र सर्जकको प्रतिबद्धताप्रतिको दृष्टिकोण	६७
४.२.६	कला-साहित्यको रूप र अन्तर्वस्तु संयोजनसम्बन्धी मान्यता	७१
४.२.७	प्रगतिवादीको संशोधनवादसम्बन्धी दृष्टिकोण	७३
४.२.८	प्रचण्डपथको दृष्टिमा सौन्दर्यशास्त्रीय मान्यता	७६
४.२.९	प्रगतिवाद र प्रगतिशीलतासम्बन्धी दृष्टिकोण	८०
४.२.१०	सौन्दर्यचिन्तनसम्बन्धी माओप्रतिको दृष्टिकोण	८१
४.२.११	प्रगतिवादप्रति गैरप्रगतिवादी र संशोधनवादीहरूको दृष्टिकोणप्रतिको मान्यता	८४
४.२.१२	अन्य साहित्यिक मान्यताप्रति प्रगतिवादीहरूको दृष्टिकोणप्रतिको मान्यता	८५
४.२.१३	उत्तरआधुनिकतावादप्रति प्रगतिवादीहरूको दृष्टिकोणप्रतिको मान्यता	८६
४.३	मोहन वैद्यका विधाकेन्द्रित समालोचनाहरूको विश्लेषण	८८
४.३.१	नेपाली कविताका सन्दर्भमा वैद्यको दृष्टिकोण	८८
४.३.१.१	परिचय	८८
४.३.१.२	नेपाली प्रगतिवादी कविताको कालविभाजन	८९
४.३.१.३	समकालीन नेपाली कविताका विशेषताहरू	९२
४.३.१.४	नेपाली समकालीन युद्ध र कविताबीच अन्तर्सम्बन्धप्रति दृष्टिकोण	९४
४.३.२	नेपाली कथामा प्रगतिशीलतासम्बन्धी वैद्यको दृष्टिकोण	९६
४.३.३	नेपालमा ओपेराको प्रयोग र प्रभावसम्बन्धी वैद्यको दृष्टिकोण	९९
४.३.३.१	परिचय	९९
४.३.३.२	ओपेराको परिभाषासम्बन्धी दृष्टिकोण	९९
४.३.३.३	ओपेराको विकाससम्बन्धी वैद्यको दृष्टिकोण	१००
४.३.३.४	गीतिनाटकका प्रवृत्तिका सम्बन्धमा	१०२
४.३.३.५	ओपेराको भविष्यको सम्बन्धमा वैद्यको दृष्टिकोण	१०३
४.३.४	नेपाली प्रगतिवादी साहित्यिक पत्रकारिकातासम्बन्धी वैद्यको दृष्टिकोण	१०४
४.३.४.१	परिचय	१०४
४.३.४.२	प्रगतिवादी साहित्यिक चिन्तनमा 'उत्साह' प्रति वैद्यको दृष्टिकोण	१०५

४.३.४.३ प्रगतिवादी समालोचनाको विकासमा 'वेदना'को भूमिकासम्बन्धी वैद्यको दृष्टिकोण	१०७
४.४ मोहन वैद्यको कृतिकेन्द्रित समालोचनाको विश्लेषण	१०८
४.४.१ परिचय	१०८
४.४.२ वैद्यका कृतिकेन्द्रित समालोचना	११०
४.४.२.१ प्रगतिशीलताको सन्दर्भमा 'पर्खालभित्र र बाहिर' मा वैद्यको दृष्टिकोण	१११
४.४.२.२ खनालज्यूका दुई कथा सङ्ग्रहबारे	१११
४.४.२.३ "अमरवस्ती" उपन्यास: प्रारूपीकरण र वैचारिक विचलनको समस्या वैद्यका दृष्टिमा	११२
४.४.२.४ 'गंगाकावेरी एक्सप्रेस' र 'गोलघरको सन्देश: तुलनात्मक अध्ययन'मा वैद्यको दृष्टिकोण	११३
४.४.२.५ "आँशुका भाका" भित्र साहसका भिल्काहरू"मा वैद्यको दृष्टिकोण	११४
४.४.२.६ "नयाँ घर": एक नयाँ आयाम वैद्यको दृष्टिमा	११५
४.४.२.७ प्रगतिशील नाट्यमञ्चमा 'सिममा'को स्थानसम्बन्धी वैद्यको दृष्टिकोण	११५
४.४.२.८ खगेन्द्र सङ्ग्रौला रचित 'ठेडी-अभियान' शीर्षक छोटो नाटकबारे वैद्यको दृष्टिकोण	११७
४.४.२.९ इच्छुक रचित "इतिहासको यस घडीमा" शीर्षक कवितासङ्ग्रहबारे वैद्यको दृष्टिकोण	११८
४.४.२.१० जूनकीरीको सङ्गीतमा लामखुट्टेको स्वर र शब्दहरू वैद्यका दृष्टिमा जूनकीरी	१२०
४.४.२.११ 'इच्छुक'को बन्दी र चन्द्रागिरि एक्काइसौं शताब्दीको एक उत्कृष्ट प्रारूप वैद्यको दृष्टिमा	१२३
४.४.३ व्यक्ति प्रतिभाकेन्द्रित समालोचना	१२५
४.४.३.१ परिचय	१२५
४.४.३.२ देवकोटाको साहित्यिक यात्रा र मूल प्रवृत्तिहरूका सम्बन्धमा वैद्यको दृष्टिकोण	१२६
४.४.३.३ पारिजात: सौन्दर्यचिन्तनको विकास प्रक्रियाका सन्दर्भमा वैद्यको दृष्टिकोण	१२९
परिच्छेद ५: मोहन वैद्यका साहित्यिक कृतिको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन	१३३-१४५
५.१ पृष्ठभूमि	१३३
५.२ प्रगतिवादी खण्डकाव्यका आधारभूत मान्यताहरू	१३३

५.२.१ प्रगतिवादी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त समाज	१३३
५.२.२ प्रगतिवादी खण्डकाव्यमा द्वन्द्वको स्थिति	१३४
५.२.३ प्रगतिवादी खण्डकाव्यमा पात्रको स्थिति	१३४
५.२.४ प्रगतिवादी खण्डकाव्यको केन्द्रीय कथ्य	१३५
५.२.५ रूप र अन्तर्वस्तुको उच्च समायोजन	१३५
५.३ 'लाहुरेको रहर' खण्डकाव्यको विश्लेषण	१३५
५.३.१ परिचय	१३५
५.३.२ प्रेरणा, प्रभाव र विषयवस्तुको स्रोत	१३५
५.३.३ शीर्षकविधान	१३६
५.३.४ आख्यानात्मक संरचना	१३६
५.३.५ केन्द्रीय कथ्य	१३८
५.३.६ रस विधान	१३९
५.३.७ जीवन दृष्टि	१४०
५.३.८ सर्गयोजना	१४१
५.३.९ कथन पद्धति	१४२
५.३.१० लय विधान	१४२
५.३.११ बिम्बालङ्कार र प्रतीक विधान	१४३
५.३.१२ भाषाशैली	१४४
परिच्छेद ६: उपसंहार	१४६-१५०
६.१ मोहन वैद्यको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको निष्कर्ष	१४६
६.२ मोहन वैद्यका सम्बन्धमा अध्ययन हुनसक्ने सम्भावित विषयहरू	१५०
सन्दर्भग्रन्थसूची	१५१-१५३

परिशिष्ट १

परिशिष्ट २

संक्षिप्तशब्दावली

अं.	अङ्क
अनु.	अनुवाद
ई.	ईश्वरी
एमाले	एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी
क.	कमरेड
डा.	डाक्टर
ने.क.पा	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी
पू.	पूर्णाङ्क
पृ	पृष्ठ
पं.	पण्डित
मा.ले	मार्क्सवादी-लेनिनवादी
वि.सं.	विक्रम सम्वत्
स.	सम्पादक
सन्	ई.सन्
सं.	संस्करण
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय